
BIJ DE NIEUWE OMSLAG

Een aantal nieuwe gezichten op de Utrechtse Kunstmarkt: een van hen is Michael Fitzgerald (1937). In oktober 1983 kwam deze Amerikaan o.a. via het Midden-Oosten en Griekenland naar de oude Domstad om er zich metterwoon te vestigen. Hij tekende, met een voorkeur voor bouwwerken die in verval geraakt waren. Een neo-romanticus die zich als in de tijd van de Gothic Revival verlustigt in ruïnes? „Mijn onderwijs-achtergrond was niet bevorderlijk voor mijn huidige interesse. Ik ben eigenlijk parasitoloog en dat vak gaf me niet veel tijd om me met enige vorm van kunst bezig te houden. Behalve dan met laboratoriumtekeningen.

Pas nadat ik zestien jaar geleden Amerika verlaten had, onderging mijn houding ten opzichte van pen, inkt en grafische kunst een verbetering. De historische achtergrond van Europa en de vitaliteit van het Midden-Oosten, evenals het kristalhelder licht van Griekenland, brachten me ertoe mijn gevoelens op papier vorm te geven“.

Op de Kunstmarkt was van Michael Fitzgerald vooral

Grieks werk te zien. Stille tekeningen, waarin nu eens op een suggestieve wijze gebruik was gemaakt van veel wit en enkele lijnen, dan weer tekeningen waarbij het onderwerp gerealiseerd was door middel van veel kleine streepjes. Pentekeningen waren het. Waarom deze kunstenaar die op een zo eigen manier topografische plaatsen in beeld brengt, niet uitgenodigd om de omslag van 1985 te verzorgen? Graag nam Michael de invitatie aan.

De tekening die de redactie koos uit een aantal speciaal voor deze gelegenheid gemaakte Utrechtse onderwerpen, ziet u deze maand voor het eerst op de omslag.

Waar ligt de plek die Michael Fitzgerald op papier zette? Wie het weet mag het de redactie mededelen. Zij is benieuwd hoeveel leden van Oud-Utrecht de plaats herkennen. Vandaar dat ik in deze introductie bij de nieuwe omslag de naam van de locatie niet verklap. Die houdt u tegoed, want wat de kunstenaar tekende is een reële topografische situatie.

redactie

MIDDELEEUWSE GELDSCHIETERS IN UTRECHT

Tussen de Oudegracht en de Springweg, in het verlengde van de Zilversteeg, bevindt zich een steegje zonder naam. Het steegje komt uit op het terrein achter het NV-huis waar enige tijd geleden nieuwe woningen gebouwd zijn. In het verlengde van het anonieme steegje ligt het Pandhuis met zijn enorme middeleeuwse afmetingen¹). Het Pandhuis – ook wel lommerd geheten – brengt ons dichterbij de naam van het steegje. Op een plattegrond uit 1891 van de Utrechtse wijk B, waarin het steegje zich bevindt, staat dat het smalle gangetje Lombardpoort heette²). De overeenkomst tussen „lombard“ en „lommerd“ zal duidelijk zijn. Het is echter ook mogelijk dat het steegje haar naam niet in de eerste plaats te danken heeft aan het Pandhuis, maar aan de stichters van de eerste leentafel – de voorloper van de lommerd. Dit waren drie Italiaanse gastarbeiders, zouden we kunnen zeggen, die in 1260 in Utrecht een leentafel openden.

Deze vreemdelingen uit het zuiden waren pandjesbazen; zij leenden geld uit tegen rente en op onderpand van roerende goederen. Hun klanten kwamen uit alle lagen van de bevolking: zowel boeren en burgers als bisschoppen en graven kwamen bij de lombarden – zo werden ze genoemd – om grote of kleinere bedragen te lenen. Hun naam dankten ze aan de streek waar ze vandaar kwamen: Lombardije. Vrijwel zonder uitzondering kwamen alle lombarden uit de steden Asti en Chieri. Het kantoor waar de lombarden hun

zaken regelden werd ook „lombard“ genoemd en later verbasterd tot „lommerd“.

Tijdens de late Middeleeuwen waren de woorden „lombard“ en „woekeraar“ synoniemen. In de moderne betekenis is een woekeraar een geldschieter die een onrechtvaardig hoge rente vraagt. Voor een Middeleeuwer lag dit anders. Het kanonieke recht leerde immers dat het vragen van iedere rente, ongeacht de hoogte, verboden was. Een geldschieter die voor een lening rente vroeg, hoe laag dan ook, was in Middeleeuwse ogen dus een woekeraar. Hij maakte immers misbruik van andermans ellende. De Noordnederlandse sprookspreker Willem van Hildegaersberch formuleerde het aldus:

*Want crijchter yemant ongheval
des heeft die woekenaer ghemac
hem comt tmeer in sinen zac³).*

De drie verzen geven goed aan hoe men tijdens de dertiende en veertiende eeuw tegen lombarden en andere woekeraars aankeek. We kunnen ons voorstellen, welke consequenties deze houding had voor de sociale integratie van de geldschieters uit Asti in de stad Utrecht. Door zich als lombard te vestigen laadden de Italianen bij voorbaat al een odium op zich. Nu rijst natuurlijk de vraag, waarom de lombarden zich geen ander beroep kozen, waardoor ze in hoger aanzien kwamen te staan, bijvoorbeeld als leerlooiër, als timmerman of, wanneer ze zonodig de geldhandel

in wilden, als bankier. We kunnen ons ook afvragen, waarom de pandjesbazen uit Asti niet in het zonnige Lombardije bleven in plaats van zich in het noordelijke Utrecht te vestigen. Om met de eerste vraag te beginnen: het was voor vreemdelingen onmogelijk lid te worden van een gilde. Hierdoor waren de lombarden dus uitgesloten van alle beroepen die georganiseerd waren in een gilde. Aangezien er geen geldschietergilde bestond, stond dit beroep open voor de Italianen.

Er speelden nog andere redenen mee. De Italianen konden geen beroep kiezen wat beneden hun stand was. Ze waren namelijk niet zómaar burgers van de stad Asti, maar behoorden tot de meest aanzienlijke families. Sommige lombarden waren zelfs van adellijke afkomst. Het zou volstrekt niet passend geweest zijn, timmerman of leerlooier te worden.

Blijft de vraag, waarom zij nu juist pandjesbazen werden en geen bankiers, wat een meer achtenswaardig beroep was. Mogelijk beschouwden zij het bankwezen als het onbetwistbare terrein van de inwoners van Siena en Piacenza, die als bankiers in dienst waren van de pauselijke curie⁴).

De lombarden hadden hun moederstad Asti niet in de eerste plaats uit zucht naar geld verlaten. De reden van hun vertrek was een burgeroorlog en een klimaat van intolerantie, waardoor hun verblijf in Asti onmogelijk geworden was. Tijdens de dertiende eeuw verdeelde een burgeroorlog de adel van menige Toskaanse en Lombardische stad. De twist was ontstaan in de tijd van keizer Frederik I Barbarossa (ca. 1123-1190), die was opgetrokken naar Noord-Italië, om daar zijn gezag te doen gelden. Barbarossa vond echter de Lombardische Stedenbond tegenover zich, waarmee hij in 1177 een vernederend verdrag moest sluiten. Dit sterkte de anti-keizerlijke gevoelens in de Noord-Italiaanse steden. De kleinzoon van Barbarossa, Frederik II, poogde eveneens de Lombardische steden te bedwingen, en met succes.

De inwoners van deze steden waren er niet gelukkig mee, dat zij hun onafhankelijkheid kwijt waren. Er bleef een sterk anti-keizerlijke gezindheid bestaan. Toch waren er daarnaast ook groeperingen die op de hand van de keizer waren; misschien is het beter te stellen, dat ze de macht van de paus wilden tegengaan. Beide partijen kwamen fel tegenover elkaar te staan. In Florence noemden ze zich als eerste Guelfen en Ghibellijnen. Deze namen werden in de andere steden overgenomen en later veel gebruikt om partijen aan te duiden die om heel andere redenen tegenover elkaar stonden.

Ook Asti kende in de dertiende eeuw de anti-keizerlijke Guelfen en de keizersgezinde Ghibellijnen, die een minderheidsstandpunt innamen. Het klimaat in de stad werd zo intolerant dat de aanhangers van het minderheidsstandpunt gedwongen waren de stad te verlaten of zelf kozen voor een periode van ballingschap. De inwoners van Asti die zich als geldschieters vestigden in diverse Westeuropese steden, waren dergelijke ballingen, politieke vluchtelingen eigenlijk.

De meeste van hun lotgenoten uit Florence, Milaan of

andere steden sloten zich in den vreemde aan bij hun eigen partij en vonden zo een middel van bestaan, namelijk in de ridderlijk-militaire sfeer, als cavalierist. Dat de ballingen uit Asti hun bron van inkomsten in de geldhandel vonden was ongebruikelijk. Er is wel een verklaring voor. Reeds in 1226 werkten enkele voormalige inwoners van Asti in een Franse stad als pandjesbaas. Er bestond dus een traditie in de geldhandel en de ballingen uit Asti hebben zich bij een vroegere stadgenoten aangesloten. Waarschijnlijk zijn ze eerst als compagnons opgetreden en hebben ze later hun eigen leentafels gesticht, nadat ze zo het vak geleerd hadden.

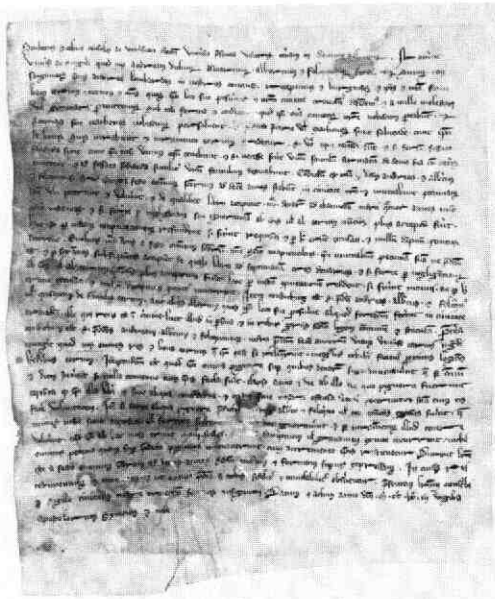
Tot 1260 werkten de lombarden illegaal, dat wil zeggen zonder de toestemming van stadsbestuur of landsheer en trokken van stad tot stad. Vanaf 1260 gingen zij zich permanent op één plaats vestigen en vroegen bij het bestuur van de desbetreffende stad een woon/werkvergunning aan, een zogenaamd octrooi.

Met deze vergunning wisten zij zich verzekerd van de steun en de bescherming van het stadsbestuur, mochten zij in conflict komen met de kerkelijke autoriteiten of met in gebreke blijvende klanten.

Utrecht

Na dit uitstapje naar het Middeleeuwse Italië komen we dan eindelijk in Utrecht terecht. Het aardige is namelijk dat het oudst bekende octrooi dat aan lombarden verleend is, uit Utrecht komt. Het werd in het jaar 1260 door het stadsbestuur van Utrecht verleend aan Andreas, Albertus en Folcquinus Asinari⁵).

Het bijzondere hiervan is niet, dat de lombarden in Utrecht tijdelijk verbleven – Utrecht was in de dertiende eeuw immers een bloeiende handelsstad waar veel buitenlandse kooplieden elkaar ontmoetten – maar dat ze zich hier nu juist permanent wilden vestigen. Nu zijn er aanwijzingen dat niet alleen de lombarden baat hadden bij het octrooi, maar dat ook het stadsbestuur goede redenen had, ervoor te zorgen dat de lombarden voorlopig binnen de muren van Utrecht verbleven. Tijdens een grote brand was in 1253 een aanzienlijk deel van de Utrechtse (houten) huizen verwoest, evenals de toenmalige Domkerk. Het opknappen en opnieuw bouwen van de vele woningen en vooral de bouw van de nieuwe gotische Domkerk moet enorm veel geld gekost hebben. Mogelijk verwachtten schout, schepenen, raad en gemeen van Utrecht enige financiële steun van de als rijk bekend staande lombarden, in de vorm van leningen of belastingen. In het octrooi wordt hierover echter niets gezegd. Tijdens mijn onderzoek heb ik geen aanwijzingen gevonden die erop duiden dat de lombarden inderdaad hebben bijgedragen aan de wederopbouw van de stad na de verwoestende stadsbrand. Tegelijk met de genoemde woon/werkvergunning verkregen de lombarden echter het burgerschap van de stad Utrecht, waardoor ze verplicht werden heffingen en beden te betalen en diensten te verlenen. De diensten bestonden hieruit, dat tijdens graafwerkzaamheden van stadswege, een knecht en een paard geleverd moesten worden. Het moet voor het stads-

Akte, waarin onder voorwaarden aan de lombarden Andreas Asmarius (of: Asinarius) Albertus en zijn broeder Folcquinus toestemming wordt verleend om 10 jaren in de stad Utrecht te blijven en geld te leen te geven tegen een vastgesteld tarief, 1260. G.A.U., archief der stad I, nr 3

bestuur zeer aantrekkelijk zijn geweest, rijke burgers binnen de poorten te hebben. Helaas verging het de stad sinds de komst van de lombarden niet bepaald beter. Overigens was dit niet aan de geldschieters te wijten, maar aan de protectionistische politiek van de Utrechtse gilden en aan het financiële wanbeleid van enkele Utrechtse bisschoppen.

Bij het Gemeentearchief te Utrecht wordt naast het genoemde octrooi van 1260 nog een tweede octrooi bewaard, daterend uit 1375⁶⁾. Wanneer we beide octrooiën vergelijken, krijgen we een beeld van de veranderingen in de sociale en juridische positie van de lombarden in de tussenliggende 115 jaar. De twee octrooiën zijn zo belangrijk voor de geschiedenis van de lombarden in Utrecht, omdat verdere gegevens over hun wel en wee sinds hun komst naar de bisschopsstad, vrijwel ontbreken. Dit kan een tragische reden hebben: in 1267 vond namelijk in het koor van de Domkerk een bloedig drama plaats. Gijsbrecht van Amstel was naar Utrecht opgetrokken met een groep medestanders en vrienden en vermoordde in het koor van de Domkerk drie lombarden, die blijkbaar de kerk in gevlucht waren⁷⁾. Of deze drie ongelukkigen dezelfde waren als Albertus, Andreas en Folcquinus Asinari, die zeven jaar tevoren een octrooi gekregen hadden, weten we niet. Overigens worden in het octrooi van 1375 weer leden van de familie Asinari genoemd, die blijkbaar niet afgeschrikt waren door het lot dat hun familieleden ruim honderd jaar tevoren mogelijk had getroffen.

De omschrijving van de rechten en plichten van de

lombarden in dit octrooi wijkt op enkele essentiële punten af van de rechten en plichten die de lombarden in het octrooi van 1260 toegewezen kregen. In het kort komt het hier op neer dat de lombarden tussen 1260 en 1375 hun politieke rechten officieel kwijtraakten, in ruil voor een belastingvoordeel. De lombarden die in 1260 burgers van de stad Utrecht werden kregen een normaal burgerschap, wat inhield dat ze in de Raad gekozen mochten worden. Of ze van dit recht werkelijk gebruik konden maken is zeer sterk de vraag, omdat men vreemdelingen bij voorkeur niet in de Raad zitting zag nemen. In het octrooi van 1260 wordt dit recht echter op geen enkele wijze ingeperkt. De lombarden die in 1375 burgerrechten kregen werd het lidmaatschap van de Raad wél officieel ontzegd. We lezen in het octrooi dat burgemeesters, schepenen, raad en gemeen van Utrecht de lombarden „Antoniis, Domeyne, Thomas, Jan, Peter, ende Jacob gebroeders, Willam Roijers kunderen, Thomas ende Michiel ghebroeders Azeniers, Peter ende Thomas ghebroeders, Matheus IJnaerts kindere, die alle van Aest (= Asti, ms) zijn”, als burgers opnemen, „...lytgheset dat men ze ten stat rade niet kiezen en zel.”

De Italiaanse geldschieters zijn dus welkom, maar krijgen geen politieke rechten.

Ze zijn daarentegen vrij van „...alre scattingen, van diensten ende van heervaerde, (...) maer waert dat zi der comanschap deden, het waer aen wine, aan ghe-wande, aen coerne, ofte aen ander waren, daer sou-den si asise of gheven, ghelike onsen andren borghe-ren.” Ze zijn dus vrij van de gebruikelijke lasten die burgers moesten betalen, behalve wanneer ze bepaalde goederen gaan verhandelen als wijn of graan, waarover dan een accijns betaald moet worden. Deze bepaling werd waarschijnlijk opgenomen om te voorkomen dat de lombarden de markt zouden gaan bederven en om de inkomsten van de stad te grandere-n. Misschien zat er voor de lombarden nog het voor-deel aan, dat ze niet met scheve ogen aan gekeken zouden worden vanwege het feit dat ze al te veel vrijstellingen zouden genieten.

Wat hun eigen handel betreft kregen de lombarden vrij spel. Werd er in het octrooi van 1260 een maxi-mum hoogte van de rente vastgesteld, namelijk op 1,6% per week voor de eerste vier jaren van hun verblijf in Utrecht en 1,25% voor de overige jaren, in 1375 werd de hoogte van de rente geheel vrij gelaten. De lombarden mochten in de twintig jaren na 1375“ (...) in hoer comanscap en bate doen, mit horen ghelde te copen, vercopen, te wisselen, in te lenen, hoe dat si willen, sonder eenich becroen (= gerechte-lijke vervolging, ms)”.

De lombarden genoten de bescherming van het stadsbestuur, dat er, evenals in 1260, blijkbaar belang bij had om Italiaanse geldschieters binnen haar muren te hebben. In 1375 waren de redenen daarvoor zeer duidelijk: ze zijn namelijk te lezen in het octrooi. Het stadsbestuur formuleerde het aldus: “(...) omme te vervallen sulke scout alse onse stat voor-screven sculdich was komende vanden oorlogen dat nu laetste was, tusschen de graaflicheit van Holland

ende ons, ende daer wi voert onzer sluze medeghe-
maeket hebben opte Nijevaert". De stad had dus
schulden, door de oorlog tegen Holland en door de
aanleg van een sluis bij Vreeswijk. Utrecht had de
lombarden nodig bij de financiering van deze kostbare
projekten. Hoe kunnen we dit nu rijmen met de
vrijstelling van schattingen, die hun verleend werd?
In de eerste plaats betaalden de lombarden een jaar-
lijkse bijdrage van 100 goede gouden Franse gulden
aan het stadsbestuur, vanwege de vergunning die
hun verleend werd. In de tweede plaats konden zij
evenals andere rijke burgers gedwongen worden, aan
de stad geld te lenen⁸). Een octrooi diende dus zowel
de belangen van het stadsbestuur als die van de lom-
barden: het stadsbestuur kon, via de jaarlijkse bijdra-
ge en eventueel via gedwongen geldleningen van de
rijkdom van de lombarden profiteren, terwijl de lom-
barden de steun en bescherming van het stads-
bestuur genoten tegenover kerkelijke autoriteiten en
slecht betalende klanten.

Op grond van de gesignaleerde veranderingen in de
beide octrooien kunnen we konstateren dat de lom-
barden in 1375 een ander soort burgerrecht kregen
dan in 1260, namelijk een afwijkend burgerrecht
waardoor ze eerder genaturaliseerde vreemdelingen
dan volwaardige burgers waren. Dit kan er op wijzen
dat zij in de loop van de veertiende eeuw in een geïso-
leerde sociale positie terecht kwamen, voorzover dat
al niet het geval was. Wanneer we willen weten of de
lombarden geïntegreerd werden in de Utrechtse sa-
menleving of dat zij gediskrimineerd werden, moeten
we eerst onderzoeken, waar de lombarden woonden
en met welke burgers zij het meest contact hadden.
Een manier om hier achter te komen is, na te gaan tot
welke vermogensgroep de lombarden behoorden. Uit
onderzoek naar vermogensgroepen in het laatmidde-
leeuwse Utrecht is immers gebleken dat mensen met
hetzelfde vermogen bij elkaar in de buurt woonden⁹).
In sommige steden waar de lombarden verbleven, zijn
of waren er straten waaraan zij hun naam gegeven
hebben. Er waren ook wel „Lombardhuizen" te vin-
den, waar de pandjesbazen enige tijd een leentafel
hadden. Deze Lombardhuizen stonden over het alge-
meen in de betere buurten; soms waren dit zelfs hu-
izen waar de graven van Holland eigenaar van waren
of werden, zoals bijvoorbeeld de Cameretten in Delft.
De lombarden bewoonden in ieder geval altijd een
stenen huis, wat in de Middeleeuwen niet van-
zelfsprekend was. Dit had minder met hun status te
maken als wel met de brandveiligheid. Om de onder-
panden te beschermen tegen brand en roof hadden de
lombarden een stenen magazijn nodig. Of zij deze
panden ook bewoonden of dat de stenen huizen
slechts bedrijfsruimte waren, wordt uit de bronnen
niet duidelijk. Het is echter on-middeleeuws om een
scheiding te maken tussen woon- en werkruimte.

Op grond van voorbeelden uit andere steden neem ik
aan dat de lombarden in Utrecht eveneens in een ste-
nen huis gewoond hebben. In welk gedeelte van de
stad moeten we hen nu situeren? In Utrecht stonden
de middelgrote en de grote stenen huizen aan en in de
buurt van de Oude Gracht¹⁰). Leden van een zelfde

gilde woonden vaak in dezelfde straat of buurt. Lom-
barden waren dan wel geen lid van een gilde, maar we
kunnen hen onderbrengen bij de groep van kooplie-
den, wisselaars en bankiers. Deze bewoonden grote
en middelgrote stenen huizen.

Hebben de Utrechtse lombarden aan de Lombard-
poort gewoond? De steeg grenst inderdaad aan de
Oude Gracht en er bevindt zich een groot stenen huis
met middeleeuwse fundamenten, namelijk het Pand-
huis, dat volgens oude Utrechtse stadsplattegronden
niet eerder dan in 1648 gebouwd kan zijn¹¹), maar
op welke plaats volgens bouwkundig onderzoek
reeds aan het eind van de 15e of het begin van de 16e
eeuw een groot stenen gebouw heeft gestaan¹²).
Het is niet bekend waar dit gebouw voor gebruikt
werd. Misschien was dit wel de woning en het kan-
toor van de Utrechtse lombarden.

Als dit al zo is, dan hebben de lombarden er niet eer-
der dan rond 1500 gewoond. Waar zij voor die tijd ge-
vestigd waren, is niet bekend.

Wanneer we ervan uit gaan dat ze ook voor die tijd in
de betere buurt gewoond hebben, dan kunnen we
konstateren dat ze in sociaal opzicht onder hun „ei-
gen" mensen verkeerden, gezien het feit dat de
meeste lombarden uit zeer aanzienlijke families stam-
den. Of zij met de Utrechtse adel, de kooplieden en
andere welgestelden ook andere dan alleen zakelijke
contacten gehad hebben weten we niet.

Vanwege het semi-illegale karakter van hun beroep is
er heel weinig geschreven bronnenmateriaal over de
lombarden.

Dank zij de genoemde twee octrooien is het toch mo-
gelijk, een beeld te krijgen van hun sociale en juridi-
sche positie in de stad Utrecht en weten we iets meer
over deze bijzondere gastarbeiders van hoge af-
komst, die kort na het midden van de dertiende eeuw
besloten zich in de stad Utrecht te vestigen.

Breda

Monic Slingerland

Min. Nelissenstraat 9

Noten:

1. Zie de tekening bij het artikel van A.F.E. Kipp, Oude
Gracht 245 e.o., in de Archeologische en bouwhistori-
sche kroniek 1982 in het Maandblad Oud-Utrecht, 56
(1983), 113
2. G.A.U., T.A. Ab 136 A.
3. Willem van Hildegaersberch, Gedichte. W. Bisschop en
E. Verwijs (ed.), 's Gravenhage 1870, cap. LXXX r.
49-51.
4. De lombarden waren geen pauselijke bankiers, zoals ten
onrechte vaak geschreven wordt.
5. G.A.U., Archief van de Raad, nr. 3. De tekst is gedrukt
in het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1303,
S. Muller Fzn., Utrecht 1920-1959, 5 dln, nr. 1530.
6. G.A.U. Archief van de Bank van leening, aanhangsel nr.
1155.
7. Oorkondenboek Sticht Utrecht III, nr. 1711.
8. D.A. Berents, Gegoede burgerij in Utrecht in de vijftien-
de eeuw, in: Jaarboek Oud-Utrecht (1972), 80.
9. Berents, gegoede burgerij, 87.
10. Berents, gegoede burgerij, 89.
11. G.A.U., T.A., de kaarten Ab 1-Ab 167.
12. Kipp, Oude Gracht 245, p. 113.